

SERAYA ŞAPŞALIN FOLKLORŞÜNASLIĞIMIZA TƏQDİMİ

AMEA Folklor İnstitutunun icraçı direktoru filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Xürremqızı 2024-cü ildə "Elm və təhsil" nəşriyyatında "Seraya Şapşal və Güney Azərbaycan folkloru" kitabı (elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Güllər Abdullabəyova, rəyçiləri dosentlər Rza Xəlilov və Şakir Albaliyevdir) işıq üzü görüb. Karaim türkü olan Seraya Şapşalın 1935-ci ildə Krakovda nəşr olunan "İran Azərbaycan türklərinin xalq ədəbiyyatından nümunələr" adlı əsərinə həsr olunmuş bu kitabın əhəmiyyəti ilə bağlı Afaq xanım yazır: "1935-ci ildə Polşanın Krakov şəhərində Yagellon Universitetinin nəşriyyatında "Proby literatury ludowej turkow z Azerbajdjanu Perskiego (wsepe, teksty, tlumaczenie i slownik Azerbajdzansko-Polsko-Niemiecki)" kitabı nəşr olunur. Bu kitab həmin dövrlər Avropada yaşayıb fəaliyyət göstərən görkəmli karaim türkü, şərqi-nas, türçüməyi və ictimai xadim Seraya Şapşalın Güney Azərbaycan türklərinin xalq ədəbiyyatına dair hazırladığı ilk sistemli tədqiqat və mətnlər toplusudur. Əsər XX əsrin əvvəllərində Təbriz, Urmiyə və ətraf bölgələrdə yazıya alınmış Azərbaycan türkcəsindəki bayatılar, atalar sözləri, xalq nağılları, nəğmələr və onların polyak dilinə türçüməsini əhatə edir. Kitabda təqdim olunan materialların müəllif tərəfindən toplanması sahə araşdırmasının mühüm nümunəsi hesab oluna bilər" (s.3).

Seraya Şapşalın bu əsərinə "Güney Azərbaycan folklor yaddaşının Avropada təqdimatı" kimi səciyyəvləndirən A. Xürremqızı kitabə yazdığı çox geniş və əhatəli təqdimat yazısında "Seraya Şapşalın milli kimliyi və ictimai-siyasi mövqeyi" yarımbaşlıqlı hissədə göstərir ki, "Seraya Şapşalın çoxşaxəli elmi fəaliyyəti, karaim icması daxilindəki nüfuzu və tutduğu mövqelər, həmçinin uzun illər ərzində bir neçə ölkədə apardığı ictimai-siyasi, ruhani missiya və elmi fəaliyyət onun zəngin irsinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. O, təkcə topladığı elmi materiallara deyil, həm də özünün sonra buraxdığı geniş arxiv və çap olunmuş araşdırmaları ilə diqqət çəkir. Bundan əlavə, Şapşalın Rusiyanın müxtəlif muzeylərinə hədiyyə etdiyi və ya pul müqabilində verdiyi maddi-mədəni irs nümunələri - numizmatik, silah kolleksiyaları, təliffatları onun şəxsiyyətinin tədqiqində mühüm yer tutur. Bu faktlar Seraya Şapşalın bioqrafiyasına təkrar-təkrar müraciəti zəruri edir və nəticədə onun bioqrafiyası dəfələrlə yazılır. Digər tərəfdən, prof. Vilayət Quliyevin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Seraya Şapşal "ziddiyyətli şəxsiyyət" idi: "Həyat yolunun müəkkəb və kəsmə-keşli səciyyəsinə, bəzən xeyrə, təəssüf ki, bir sıra hallarda isə şərə eyni dərəcədə ürəkdan və şövlə xidmət etməsi baxımından XX əsr Cənubi Azərbaycan tarixi ilə qırıqlmaz tellərlə bağlı olan Şapşal (1873-1961) ziddiyyətli şəxsiyyət idi". Bu ziddiyyətli məqamların mahiyyətini dərk etmək və səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün onun elmi irsinə və xüsusilə də bioqrafiyasına yenidən müraciət olunması qaçılmazdır. Azərbaycanda Seraya Şapşala müraciət edən tədqiqatçılar onun bioqrafiyasına dəfələrlə yer verdikləri üçün biz də bu yazımızda onun kitablara sığmayan həyat yolunun mövzumuz baxımından əhəmiyyətli olan bəzi aspektlərinə nəzər yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Seraya Şapşal (onun adı müxtəlif mənbələrdə və onun özü tərəfindən fərqli şəkildə göstərilir - Süryaya, Seray, Süray bəy, Hacı Seray, Seraya xan və s. 1899-cu ildən etibarən isə rəsmi sənədlərdə adı Sergey Markoviç Şapşal yazılır) 1873-cü il mayın 8-də Baxçasarayda (Simferopol) iri torpaq sahibinin ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini karaimlərin dini mərkəzi olan kənas nəzdindəki mədrəsədə təhsil almış, atası onun elmə və təhsilə olan həvəsini görüb qardaşının yanına Peterburq təhsil almağa göndərmişdir. Orada peşə məktəbini bitirəndən sonra özəl elit gimnaziyaya daxil olmuş və gimnaziya oxuduğu müddətdə tətillə vaxtları karaim ilahiyatını öyrənərək 1894-cü ildə karaim ruhani vəzifəsi namizədi dərəcəsinə almışdır.

1894-cü ildə Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin ərəb-fars-türk-tatar bölməsinə qəbul olmuş, V.A.Jukovski, V.Bartold, N.Veselovski, V.Rozen və b. dövrünün görkəmli türkoloq və şərqşünasların müəllimlərini dinləmişdir. İstedadlı və zəhmətkeş tələbə kimi o, 1896-1898-ci illərdə yazı tətilində üç dəfə türçübə və türk dili biliklərini təkmilləşdirmək məqsədilə Türkiyəyə ezam olunmuşdur. Əsgərlikdən qayıtdıqdan sonra, ali

təhsilini birinci dərəcəli diplomla başa vurduğu üçün Seraya Şapşalın Osmanlı türkcəsinə təkmilləşdirmək məqsədilə bir il müddətində Universitetdə saxlanılmasına qərar verilmişdir. Bu dövrdə o, professor V.Jukovski və V.Smimovla daha da yaxınlaşmışdır (sonuncu onun ilk elmi tədqiqat işinin rəhbəri olmuşdur). Şapşalın bioqrafiyasının bu mərhələsi bizim üçün xüsusilə maraqlıdır, çünki onun İrəlanba bağlı fəaliyyəti də möhür bu dövrdən sonra başlanır. Həmin ilin payızında Sankt-Peterburqdan İran şahı Müzəffərəddin Qacarın qeyri-rəsmi səfəri baş tutur. Qısa səfəri müddətində şah rus mədəniyyətinə o qədər təsirlənir ki, İranın Rusiyadakı səfəri Mirzə Rza xan Ərşəddüddövlədən vəliəhd Məhəmməd Əli üçün rus dili müəllimi tapmasını tapşırır. Əsas şərt isə müəllimin rus, fars və fransız dillərinə dərindən bələd olması idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Seraya Şapşal ıvrit, karaim, klassik Osmanlı, ərəb, fars, türk, Azərbaycan, Krım-tatar, rus, polyak və litva dillərinə mükəmməl yiyələnmiş istedadlı bir poliglott olmuşdur. İran səfəri şahın bu tələbi ilə Şərq dilləri fakültəsinin dekani müraciət edir və dərhal İrana yollanmağa hazır, etibarlı bir namizədin tövsiyə olunmasını xahiş edir". (s.6-9).

Daha sonrakı təqdimatdan isə onun İrana köçməsi, şah sarayında mühüm rol oynadığı, 7 il 7 ay İranda yaşaması və s. haqda məlumatlar alırız.

Afaq Xürremqızı Seraya Şapşal və onun kitabıyla bağlı məlumatların Azərbaycanca ilk dəfə çatdırılmasını professor, Azərbaycan-Polşa ədəbi-mədəni əlaqələrinin tədqiqatçısı olan Güllər Abdullabəyovanın adı ilə bağlayır. Daha sonra bu xüsusda Azərbaycanın Polşadakı səlahiyyətli səfəri olmuş prof. Vilayət

Quliyevin və Litva Azərbaycanlıları Cəmiyyətinin sədri MəhİR Həməzyevin, eyni zamanda ədəbiyyatşünas Əsmira Fuadin adlarını - xidmətlərini göstərir.

Vilayət Quliyevin Şapşalı "Cənub folklorumuzun tədqiqatçısı" adlandırır, onun bu sahədəki xidmətlərini təqdir etməsinə qeyd edən Afaq Xürremqızı eyni zamanda ona professorun təqdihi yanaşmalarını da göstərərək yazır: "Vilayət Quliyev məqalədə Seraya Şapşala razılaşmadığı məqamlara da toxunur və müəllif mövqeyini təsdiq edən faktlarla çıxış edir. Bu, xüsusilə "dübbə" adlanan janrla bağlıdır, professor onu "ədəbi-bədii fikrimizə yad olan" janr hesab edərək "kitabda yer alan "dübbələri" heç bir poetik dəyəri yoxdur və onlar ümumən ədəbiyyat anlayışı ilə bir araya sığmırlar" - deyə yazır: "Seraya Şapşalın Cənubi Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələri kimi kitabə daxil etdiyi, hazırda isə əslində mövcud olmayan dübbələr də diqqəti çəkir. Müəllifin araşdır-

çox maraqlı məqam vurğulanır: 1909-cu ildə Şapşalı sort ifadələrlə təhqid edən M.Ə.Rəşadlı 1933-cü ildə artıq ona "Zati-əliləri" deyə hörmətli müraciət edir. Bu, tarixi ziddiyyətlərin insan münasibətlərinə necə sirayət etdiyi və çox zaman siyasətə ideoloji deyil, realist baxışların üstün gəldiyini göstərir.

Məqaləsinə obyektiv təhlil müstəvisində başlayan MəhİR Həməzyev onu eyni obyektivliklə də tamamlayır. Müəllif S.Şapşalın tarixi şəxsiyyətinə ikili münasibəti ifadə edərək yazır: "Sübhəsiz ki, karay türkü S.Şapşalın Məşrutə hərəkatına qarşı əks-inqilabı fəaliyyəti həm də türk həmrəyliyi baxımından mənəvi sınırları aşmadan xoşagəlməz məqamlar olaraq tarixə düşübdür və yaqın ki, bu heç zaman unudulmayacaq". Bu kimi fəaliyyətlərə təqdihi yanaşan MəhİR Həməzyev eyni zamanda Şapşalın elmi və ictimai fəaliyyətindəki xidmətlərini də yüksək qiymətləndirir. Müəllif, Şapşalın Azərbaycan tarixi, dili və mədəniyyəti, azərbaycanlı ideologiyası və istiqlal məfkurəsi sahəsindəki xidmətlərini önə çəkərək qeyd edir ki, "Bu xidmətlər öz milli mahiyyəti və dəyəri, bəşəri əhəmiyyəti və ictimai-siyasi cəhətdən görə onun İrəlandakı siyasi fəaliyyətdən qat-qat yüksəkədə duraraq sözügedən mənfi məqamları arxa plana atır".

Beləliklə, müəllif Seraya Şapşalın siyasi fəaliyyəti ilə elmi xidmətlərini təqdim edərkən onun tarixdəki yerini obyektiv çərçivədə göstərməyə çalışır" (s.29-30).

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Ramazanova bu minvalla Seraya Şapşalın həyatı, fəaliyyəti ilə bağlı mühüm məlumatları təqdim edir və məntiqi ardıcılıqla onun kitabının məzmunu, ədəbi-elmi baxımdan əhəmiyyəti əmiləndirən şəhətdə aqır. Eyni zamanda S.Şapşalın kitabının "Giriş" yazısının elmi-nəzəri əhəmiyyətini aşağıdakı şəkildə səciyyəvləndirir:

"Kitabın "Giriş" ("Wstep") müstəqil elmi tədqiqat səviyyəsində çox böyük dəyəərə malikdir. Seraya Şapşal bu girişçi hissəyə ayırmış, birinci hissədə Güney Azərbaycan barədə tarixi-etnoqrafik oçer və ümumAzərbaycan folklorunun durumu haqında məlumat, ikincidə kitabda toplanmış folklor mətnlərinin janrları barədə nəzəri mülahizələr və nəhayət, üçüncü hissədə akademik folklor nəşrlərinə xas şəkildə toplayıcılar, toplanma yeri və mühiti, ümumiyyətlə sahə tədqiqatı haqında ətraflı informasiya təqdim etmişdir" (s.32).

Bu söpədə mülahizələrin davam etdirən Afaq xanım "Giriş" yazısının hər üç hissəsinin elmi-nəzəri məziyyətlərindən ayrı-ayrılıqla bəhs aqaraq Seraya Şapşalın xidmətləri barədə mühüm məqamları oxucularla bölüşür. Axırda isə kitabda təqdim olunan mətnləri təqdim edir ki, bu da S.Şapşalın Güney Azərbaycan folkloru sahəsində gördüyü işlərlə bağlı tam əyani tanışlıq yaradır.

Şakir ƏLİFOĞLU,
filologiya elmləri doktoru,
dosent

malarına əsasən ərəb və ibrani dillərində "satışmaq", "aytımın faş etmək" məna-larını bildirən "dübbə" sözü sonralar farsların və Cənubi Azərbaycan türklərinin folkloruna açıq-saçıq ifadələrin, hə-tə yazılı nitqdə məqbul sayılmayan söyüş və təhqirlərin üstünlük təşkil etdi-yi satirik-pornoqrafik şeir formasının adı kimi daxil olmuşdur. Döbəsiz, atikadan uzaq ifadələrin yer alması səbəbindən bu şeir şəklini müəyyən mənada Azərbaycan ədəbiyyatındakı hərba-zorbalıqla müqayisə etmək qeyri-müm-kündür" (s.23).

Gördüyü kimi, bu təqdihi fikir S.Şapşalın təqdim etdiyi "dübbə" adlan-dırılan folklor janrının möğzindəki-tərkib-dəki qarqon tipli ifadələrlə bağlıdır. Əlbəttə, bu, əslində "dübbə" adlandırılan folklor materiallarının toplanması və tədqiqi ilə bağlı məsələ kimi elmi dis-kussiyalara meydan verən bir mövzudur. Hər bir dilin tərkibində isə söyüş möz-munlu ifadələrin olması da qaçılmaz haldır.

Əbəs yerə deyildir ki, Afaq xanım bir qədər sonra MəhİR Həməzyevin bu məsələ ilə bağlı yazdıqlarına da diqqəti yönəldir:

"Məqalədə Seraya Şapşala münasibətdə "İran Rasputini", "şahın əlatısı", "rus casusu" kimi ifadələrdəndən istifadə edilməsi yalnız ritorika deyil, həm də dönmənin ictimai-mədəni lüğətinə əks et-dirən tarixi fakt kimi təqdim olunur. MəhİR Həməzyev Şapşalın fəaliyyətini İran Məşrutə inqilabı, Rusiya imperiya-sının xarici siyasəti və Qacar idarə sis-temi kontekstində təhlil edir və bu da onun yazısının sıradan bioqrafik mözmu-na malik məqalə deyil, siyasi-tarixi təhlil xarakterli dəşiyən tədqiqat kimi mey-dan xcasmasını təmin edir. Məqalədə